
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΕΝΑ ΝΕΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΩΝΙΟΥ;

Στο 40^ο κεφάλαιο (*Περί ανδρείας και ισχύος*) του *Florilegium Baroccianum*¹ περιλαμβάνεται και το εξής απόσπασμα, το οποίο αποδίδεται στον Λουκιανό (40,43 Sargologos, σ. 793):

Λουκιανού· Μηδείς φίλος τρυφῆς ὀργίων μετεχέτω πολέμου, μηδείς μεγαλοφρονῶν ἐπὶ κτήμασι ἀπαρχέτω τοῦ ἐγχειρήματος, ἐραστὰς κινδύων ζητεῖ τὸ μεταίχιμον.

Το κείμενο αυτό δεν ανήκει σε κανένα από τα γνωστά έργα του Λουκιανού, αλλά και το ύφος του δεν ταιριάζει με εκείνο του Σαμοσατέα σατιρικού. Στην ταύτιση της πατρότητάς του όμως νομίζω πως μπορεί να μας βοηθήσει το αμέσως επόμενο απόσπασμα του ανθολογίου (40,44), το οποίο είναι το εξής:

Τοῦ αὐτοῦ· Ἄρπαξε τὸ καλῶς ἀποθνήσκειν ὅτε ἔξεστιν, μὴ μετὰ μικρὸν τὸ μὲν ἀποθνήσκειν σοι παρῆ, τὸ δὲ καλῶς μηκέτι ἐξῆ.

Η παραίνεση αυτή, γνωστή και από τα ανθολόγια του Ιωάννη Στοβαίου [3,7 (*Περί ανδρείας*), 23 Wachsmuth - Hense, III σ. 315,3-6] και του Ψευδο-Μαξίμου [4 (*Περί ανδρείας και ισχύος*), PG 91,748B²]³, αποτελεί ένα από τα γνωστά αποσπάσματα του στωικού φιλοσόφου Μουσωνίου Ρούφου (απόσπ. 28 Hense, σ. 121,4-7).

Η ακολουθία των δύο λημμάτων στο *Florilegium Baroccianum* και η ένδειξη τοῦ αὐτοῦ στο δεύτερο είναι φυσικό να κάνει τον ερευνητή να αναρωτηθεί μήπως και το πρώτο ανήκει στον ίδιο συγγραφέα, δηλαδή στον Μουσώνιο. Ασφαλώς δεν αρκούν μόνο οι λέξεις τοῦ αὐτοῦ για να υποστηριχθεί μια τέτοια ταύτιση, αφού συμβαίνει συχνά στα βυζαντινά ανθολόγια να αντιγράφεται ένα λήμμα μαζί με μια ανάλογη ένδειξη, χωρίς

1. Εκδόθηκε από τον É. Sargologos, *Un traité de vie spirituelle et morale du XIe siècle: le florilège sacro-profane du manuscrit 6 de Patmos*, Asprovalta - Thessalonique 1990.

2. Το απόσπασμα λείπει από την «recensio aucta» του Ψευδο-Μαξίμου που εξέδωσε η M. B. Phillips, *Loci Communes of Maximus the Confessor: Vaticanus graecus 739* (ιδι. διατρ., Saint Louis University), Michigan - London, Ann Arbor, 1977.

3. Βλ. επίσης όσα σημειώνει ο L. Sternbach, *Gnomologium Vaticanum e codice Vaticano graeco 743* [Texte und Kommentare, 2], Berlin 1963, σ. 54 [= «De Gnomologio Vaticano inedito», WS 10 (1888) 22], αριθ. 118.

όμως να έχει αντιγραφεί από το πρωτότυπο και το αμέσως προηγούμενο απόσπασμα. Ωστόσο στην περίπτωση που μας απασχολεί υπάρχουν και άλλα συμπληρωματικά στοιχεία, τα οποία ενισχύουν σημαντικά το ενδεχόμενο μιας τέτοιας ταύτισης:

(1) Η εσφαλμένη απόδοση του αποσπάσματος 40,43 στον Λουκιανό είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από σύγχυση του συγκεκριμένου ονόματος με εκείνο του Λουκίου (ή Λυκίου), ενός από τους πιο αξιόλογους μαθητές του Μουσωνίου Ρούφου. Δεν είναι γνωστό αν ο Μουσώνιος άφησε γραπτά κείμενα ή όχι⁴, το βέβαιο όμως είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος της διδασκαλίας του το γνωρίζουμε από την καταγραφή του Λουκίου (ή Λυκίου), της οποίας αξιόλογα αποσπάσματα διασώθηκαν στο ανθολόγιο του Ιωάννη Στοβαίου⁵. Η σύγχυση μεταξύ των ονομάτων Λουκίου και Λουκιανού δεν είναι καθόλου δύσκολο να εξηγηθεί παλαιογραφικά, μια και μπορεί πολύ εύκολα να προκύψει από παρανόηση μιας συντομογραφημένης κατάληξης.

(2) Το περιεχόμενο του αποσπάσματος ταιριάζει τόσο ως προς το νόημά του όσο και ως προς τον προτρεπτικό του τόνο με άλλα σωζόμενα κείμενα που αποτυπώνουν τη διδασκαλία του Μουσωνίου. Συγκεκριμένα:

(α) Η *τρυφή* καταδικάζεται σε πολλά σημεία του έργου του φιλοσόφου: απόσπ. 1 Hense, σσ. 3,11-4,2 (ο *τρυφή* *τεθραμμένος* δύσκολα αποδέχεται τις διδασκαλίες της στωικής φιλοσοφίας), απόσπ. 8 Hense, σ. 34, 15-16 (*λυμαντικὸν γὰρ ἄρχοντός τε καὶ ἰδιώτου παντὸς ἡ τρυφή*), απόσπ. 9 Hense, σ. 44,2-3 (*ἄλλοις δέ γε κακῶς τὰ σώματα διακειμένοις ὑπὸ μαλακίας καὶ τρυφῆς ἔρρωσεν ἡ φυγή*) και σ. 44,7-9 (*πολλάκις νοσῶν διὰ τὴν τρυφήν, ἐπειδὴ ἐπαύσατο τρυφῶν, ἐπαύσατο καὶ νοσηλευόμενος*), απόσπ. 18^A Hense, σ. 97,9-11 (*πολὺ γοῦν κάκιον διακειμένους ὄραν ἔστι τὰ σώματα τοὺς περὶ τὰ βρώματα τρυφῶντας*), απόσπ. 20 Hense, σ. 113,5-10 (*ἐγὼ δ' οὖν καὶ αὐτὸς δεξαίμην ἂν νοσήσαι μᾶλλον ἢ τρυφήσαι. τὸ μὲν γὰρ νοσεῖν μόνον βλάπτει τὸ σῶμα, τὸ δὲ τρυφᾶν ἄμφω διαφθείρει, ψυχὴν τε καὶ σῶμα, σῶματι μὲν ἀσθένειαν καὶ ἀδυναμίαν, ψυχῇ δὲ ἀκολασίαν καὶ ἀνανδρίαν ἐμποιοῦν. καὶ μὴν καὶ ἀδικίαν τίττει τρυφή, ὅτι καὶ πλεονεξίαν*) και σ. 114,8-9 (*ὡς οὖν καὶ ἀδικίας αἰτίαν οὔσαν τὴν τρυφήν φευκτέον τρόπῳ παντί*).

(β) Η *μεγαλοφροσύνη* ἐπὶ κτήμασι ἐρχεται σε αντίθεση με τις αρετές

4. Για το ζήτημα αυτό και για τις αντικρουόμενες απόψεις των ερευνητών βλ. A. C. Geytenbeek, *Musonius Rufus and Greek Diatribe* [Wijsgerige Teksten en Studies, 8], Assen 1963, σσ. 7-12.

5. Για την καταγραφή της διδασκαλίας του Μουσωνίου από τον Λούκιο και για τον τρόπο έκδοσης των σχετικών αποσπασμάτων βλ. O. Hense, *C. Musonii Rufi reliquiae*, Lipsiae 1905, σσ. ix-xii και xiv-xxi.

της ακτημοσύνης και της απλότητας, τις οποίες επαινεί ο Μουσώνιος: απόσπ. 14 Hense, σ. 71,1-2 (καίτοι γε Κράτης ἄοικός τε και ἀσκευής και ἀκτῆμων τέλεον ἦν), απόσπ. 17 Hense, σ. 93,10-13 (πλουτος γὰρ ἡδονὰς μὲν οἴος τε παρέχειν ἀνθρώποις ἐστὶ τὰς ἀπὸ σίτων και ποτῶν και ἀφροδισίων και ἄλλων ὁμοίων, οὔτε δὲ εὐθυμίαν οὔτε ἀλυπίαν οὐδαμῶς τῷ κεκτημένῳ παράσχοι ἄν), απόσπ. 19 Hense, σ. 108,5-11 (τί δ' αἱ περίστυλοι αὐλαί; τί δ' αἱ ποικίλαι χρίσεις; τί δ' αἱ χρυσόροφοι στέγαι; τί δ' αἱ πολυτέλεια τῶν λίθων...; οὐ ταῦτα πάντα περιττὰ και οὐκ ἀναγκαῖα...;), και απόσπ. 20 Hense, σσ. 109,12-110,3 (και μὴν συνωδὰ και συγγενῆ τῆ περι τὰς οἰκίας πολυτέλεια και τὰ τῶν σκευῶν τῶν κατ' οἰκίαν φαίνεται ὄντα, κλῖναι και τράπεζαι και στρώματα και ἐκπώματα και εἴ τι τοιοῦτον, πάντως τὴν χρεῖαν ὑπερβεβηκότα και προσωτέρω τῶν ἀναγκαίων ἐληλυθότα).

(γ) Η άποψη ότι η τρυφή και η μεγαλοφροσύνη ἐπὶ κτήμασι δεν μπορούν να συνυπάρχουν με την ανδρεία και τη γενναιότητα στον πόλεμο τεκμηριώνεται από τον Μουσώνιο με το παράδειγμα του νομοθέτη Λυκούργου: απόσπ. 20 Hense, σ. 112,10-16 (ἐπεὶ τῶν γε νομοθετῶν τοὺς ἀρίστους, και ἐν πρώτοις Λυκούργον εὔροιμεν ἄν πολυτέλειαν μὲν ἐξελαύνοντα τῆς Σπάρτης, ἀντεισάγοντα δ' εὐτέλειαν και τὸ ἐνδεές τῆς διαίτης τοῦ περιττοῦ προτιμῶντα πρὸς ἀνδρείαν, και τὴν μὲν τρυφὴν ὡς λύμην ἐκτρεπόμενον, τὸ δ' ἐθελόπονον ὡς σωτήριον ζηλοῦν ἀξιοῦντα).

(δ) Η μεταφορική χρήση της λέξης ἐραστής στην έκφραση ἐραστὰς κινδύνων έχει το παράλληλό της στον Μουσώνιο, απόσπ. 11 Hense, σ. 61, 11 (ἐραστῶν φιλοσοφίας), αλλά και ο έπαινος της ανδρείας, της τόλμης και του θάρρους είναι έντονος στη διδασκαλία του φιλοσόφου: απόσπ. 8 Hense, σ. 35,8-9 (τό γε μὴν ἄφοβον και ἀνέκπληκτον και θαρσαλέον ἔστι μὲν ἀνδρείας ἔργον) και σ. 36,21-22 (δέον ἀπανταχοῦ ἀδεῆ εἶναι τὸν βασιλέα και θαρραλέον και ἀήττητον), και απόσπ. 17 Hense, σ. 90,6-8 (ἐπεὶ μηδ' ἐν θεοῖς μηδὲν ὑπονοῆσαι κρεῖττον ἔχομεν φρονήσεως και δικαιοσύνης, ἔτι δὲ ἀνδρείας και σωφροσύνης).

(ε) Ο προτρεπτικός τόνος του κειμένου που μας απασχολεί είναι παρόμοιος με εκείνον που συναντούμε και σε άλλα μικρότερα αποσπάσματα του Μουσωνίου: απόσπ. 27 Hense, σσ. 120,11-121,3· απόσπ. 28 Hense, σ. 121,4-7 (πρόκειται για το απόσπ. 40,44 του *Florilegium Baroccianum*)· απόσπ. 30 Hense, σ. 121,12-14· απόσπ. 32 Hense, σ. 122,5-7· και απόσπ. 33 Hense, σ. 122,8-11.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, που έρχονται να προστεθούν στην ένδειξη τοῦ αὐτοῦ στο *Florilegium Baroccianum* 40,44, κάνουν πολύ ισχυρή, κατά τη γνώμη μου, την πιθανότητα να μπορεί να ταυτιστεί η πατρότητα του λήμματος 40,43 του ίδιου ανθολογίου: πρόκειται πιθανότατα για ένα

νέο, άγνωστο ως τώρα στους ερευνητές, απόσπασμα του στωικού φιλοσόφου Μουσωνίου Ρούφου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

«ΙΑΤΡΟΙ ΑΕΙΦΑΓΟΙ»

Στην έκδοση του γνωμολογίου του μοναχού Ιωάννη Γεωργίδη από τον P. Odorico¹ περιλαμβάνεται και ένα δίστιχο το οποίο λείπει από την παλαιότερη έκδοση του J. F. Boissonade², έγινε όμως γνωστό από τη συλλογή γνωμών της ομάδας χφφ δ του Γεωργίδη, που εξέδωσε ο L. Tartaglia³. Το δίστιχο αυτό, σύμφωνα με την έκδοση του Odorico, είναι το εξής (888, σ. 219):

*Πληρῶν ἀπαύστως τὴν σεαυτοῦ γαστέρα,
ὕλας παρέξεις ἰατροῖς ἀεὶ φάγοις.*

Στο αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα διαβάζουμε: «γ' ἀπαύστως S ἑαυτοῦ L ὕλην δ φαγοῖς Tart.»

Στο τέλος του δεύτερου από τους παραπάνω στίχους το κείμενο είναι προβληματικό⁴. Ούτε το *ἀεὶ φάγοις* των κωδίκων ούτε το *ἀεὶ φαγοῖς* που διαβάζουμε στην έκδοση του Tartaglia⁵ δίνουν ικανοποιητικό νόημα. Μετά από την προειδοποίηση «αν γεμίζεις την κοιλιά σου χωρίς σταματημό, θα δώσεις δουλειά στους γιατρούς», τι θα μπορούσε να σημαίνει η φράση «εἶθε πάντα να τρως» (αν η ευκτική θεωρηθεί ευχετική) ή «θα μπορούσες πάντα να τρως» (αν η ευκτική θεωρηθεί, ἔστω και χωρίς το ἄν, δυνητική);

Το νόημα του στίχου αποκαθίσταται, αν διορθώσουμε το *ἀεὶ φάγοις* σε *ἀειφάγοις* (*ἀειφάγος* = αυτός που τρώει συνεχώς, ο αχόρταγος). Η διόρθωση αυτή, πέρα από την αποκατάσταση του κειμένου, μπορεί να οδηγήσει και σε κάποιες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις:

(α) Το επίθετο *ἀειφάγος* δεν περιλαμβάνεται στα λεξικά LSJ⁹, *Diccio-*

1. *Il prato e l'ape. Il sapere sentenzioso del monaco Giovanni* [Wiener Byzantinistische Studien, 17], Wien 1986.

2. *Anecdota Graeca e codicibus regiis*, τ. 1, Parisiis 1829, σσ. 1-108. Ανατύπωση στην PG 117,1057A-1164C.

3. «Le sentenze di Giovanni Georgide nel codice Neapolitanus gr. II B 29», *Koinonia* 2 (1978) 273-299.

4. Το πρόβλημα δεν εντοπίστηκε ούτε από τον εκδότη ούτε από τις βιβλιοκρισίες της έκδοσης του Odorico: βλ. J. S. Palmer, *Ελληνικά* 36 (1986) 387-389, C. Capizzi, *OCP* 53 (1987) 462-465, J. Darrouzès, *REB* 45 (1987) 237-238, C. M. Mazzucchi, *Aevum* 61 (1987) 476-477, G. Danezes, *BZ* 82 (1989) 259-263, E. M. Jeffreys, *ByzSlav* 50 (1989) 71-72, P. Schreiner, *AAHG* 43 (1990) 101-103.

5. Για τον τύπο ευκτικής ενεστώτα *φαγέοις* βλ. LSJ⁹ στη λέξη *φαγεῖν*.

nario griego-español, Thesaurus graecae linguae, Sophocles, Du Cange, και Κριαρά. Στο παρελθόν θεωρήθηκε νεολογισμός, τον οποίο περιέλαβε στη συλλογή του ο Σ. Α. Κουμανούδης⁶: «ἀειφάγος, 2. Ἔστ. ἐφ. 31 Δεκ. 94». Γι' αυτό και καταχωρίζεται ως νεότερη λέξη στο λεξικό του Δ. Δημητράκου⁷: «ἀειφάγος -ον, νεώτ., ὁ διαρκῶς τρώγων». Ωστόσο το συγκεκριμένο επίθετο μαρτυρείται ήδη στο έργο του Μαξίμου του Ομολογητή *Πεύσεις και ἀποκρίσεις και ἐρωτήσεις και ἐκλογαὶ* 126,9 Declerck⁸, σ. 93 = § 59, PG 90,832B: και ἀναζῆ μηκέτι ἀειφάγον ὄν. Η μαρτυρία αυτή καταχωρίζεται στο καινούργιο λεξικό του E. Trapp και των συνεργατών του⁹: «ἀειφάγος *immer essend*: MaxQuaest 126,9». Αν λοιπόν η παραπάνω διόρθωση είναι σωστή, τότε στο κείμενο που μας απασχολεί έχουμε μια δεύτερη μαρτυρία για τη χρήση του επιθέτου *ἀειφάγος* κατά τη βυζαντινή περίοδο. Η μαρτυρία αυτή έχει *terminus ante quem* τον 10ο αιώνα, στον οποίο τοποθετείται η σύνταξη του γνωμολογίου του Γεωργίδη¹⁰, αλλά θα μπορούσε να χρονολογηθεί νωρίτερα, αν ήταν δυνατό να ταυτιστεί ο συγγραφέας του διστίχου¹¹.

(β) Με τη διόρθωση σε *ἀειφάγοις* κερδίζουμε το κωμικό αποτέλεσμα που ήθελε να επιτύχει ο ποιητής αντιπαραβάλλοντας τη λαιμαργία των απλών ανθρώπων στο φαγητό, την οποία προσπαθεί να αποτρέψει, με τη λαιμαργία των γιατρών, την οποία (δυστυχώς) δεν μπορεί να αποτρέψει. Μόνο που δεν νομίζω ότι εδώ γίνεται λόγος για τα άφθονα εδέσματα των γιατρών (δάσκαλε που δίδασκες...), αλλά για την απληστία τους στις αμοιβές που απαιτούσαν για τις υπηρεσίες τους¹².

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

6. *Συναγωγή νέων λέξεων υπό τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τ. 1, Ἐν Ἀθήναις 1900 (ανατύπωση με προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά [Νεοελληνικά μελετήματα, 4], Αθήνα 1980), σ. 15.

7. *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι 1958, τ. 1, σ. 83.

8. J. H. Declerck, *Maximi Confessoris Quaestiones et dubia* [Corpus Christianorum. Series Graeca, 10], Turnhout - Leuven 1982.

9. E. Trapp, W. Hörandner και J. Diethart, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, τχ. 1 [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, VI.6], Wien 1994, σ. 25.

10. Βλ. Odorico, ὁ.π., σσ. 27-28.

11. Ένας από τους κώδικες του γνωμολογίου που παραδίδουν τους στίχους αυτούς, ο κώδικας S (= Vindobonensis theol. gr. 277, του 15ου αι.), σημειώνει: *Γενναδίου*. Ωστόσο ούτε η γνησιότητα της πληροφορίας αυτής μπορεί να ελεγχθεί ούτε και είναι σαφές ποιος συγγραφέας δηλώνεται με τη συγκεκριμένη ένδειξη.

12. Βλ. και Γεώργιο Αιτωλό, *Μύθοι του Αισώπου* 30,10, έκδ. Γ. Μ. Παράσογλου, *Ανδρόνικος Νούκιος, Γεώργιος Αιτωλός, Αισώπου μύθοι. Οι πρώτες νεοελληνικές μεταφράσεις* [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη. Στοχαστική Πεζογραφία, 58], Αθήνα 1993, σ. 198 (πρβ. Σ. Π. Λάμπρο, *ΔΙΕΕΕ* 5, 1900, 27): *πως είναι ψεύστης ιατρός, είναι και κλέπτης μέγας*.

ΣΟΛΩΜΙΚΑ ΠΑΡΑΤΡΑΓΟΥΔΑ

Είχα αποτολμήσει μίαν ακαριαία, αναγκαστικά συνοπτική αλλ' αυστηρά επιστημονική, κριτική της ανθολογημένης και σχολιασμένης έκδοσης του, ελληνόγλωσσου κυρίως, έργου του Δ. Σολωμού από το Στ. Αλεξίου, αμέσως μετά την κυκλοφορία της (1994)¹. Από τη στιγμή εκείνη ο κρινόμενος αντέδρασε με μια σειρά σπασμωδικών επιθέσεων κατά του κριτή του, χρησιμοποιώντας κάθε θεμιτό και αθέμιτο μέσο: συνεντεύξεις σε ανίδεους δημοσιογράφους, εμπλοκή άσχετων με τα επιστημονικά μας πράγματα λογοτεχνικών κριτικών και άλλων ανώνυμων φίλων του – αλλά και «συστηματική» παραχάραξη και διαστρέβλωση των λόγων και των κειμένων του «αντιπάλου» του.

Το τελευταίο κρούσμα της αντικριτικής και αντιδεοντολογικής αυτής εκστρατείας του Στ. Αλεξίου είναι ένα σοβαροφανές, με ασυγχώρητη προχειρότητα γραμμένο, σημείωμα, που δημοσίευσαν στο 2ο τεύχος του 49ου τόμου τους τα *Ελληνικά*² και στο οποίο ο κρινόμενος ανθολόγος του Σολωμού προσπαθεί, με πολλές επαναλήψεις, στρεβλώσεις, παρεξηγήσεις, παρερμηνείες, αποκρύψεις και αποσιωπήσεις, να παρακάμψει τα επιστημονικά μας ζητήματα, εμπλέκοντας και συμπαρασύροντας τους αναγνώστες στη δική του φιλολογική σύγχυση. Ας σημειωθεί ότι η υπό κρίσιν ανθολογημένη «έκδοση» του Σολωμού (1994) δεν είναι μόνο εντελώς σαθρή από την άποψη της φιλολογικής κριτικής και εκδοτικής, αλλά και αποτελεί από ερμηνευτική και γραμματολογική άποψη μίαν ανεξάντλητη πηγή περεξηγήσεων και παρερμηνειών του σολωμικού έργου, τον έλεγχο των οποίων θα συνεχίσω, από άλλη θέση, σε μια διεξοδικότερη και συστηματικότερη κριτική μου παρέμβαση. Εδώ, υποτασσόμενος στα στενά όρια του περιοδικού που με φιλοξενεί, θ' αρκεστώ στα κύρια σημεία του τελευταίου «κριτικού» αντιπερισπασμού του κρινόμενου ανθολόγου του Σολωμού:

1. «*Scappata della tromba*». Η έκφραση *la scappata della tromba* υπάρχει σ' ένα σημαντικό ιταλικό σχέδιασμα στον «Κρητικό» του Σολωμού (ΑΕ 359Α 6-19), γνωστό στους σολωμιστές και αξιοποιημένο πριν από τον τελευταίο ανθολόγο του Σολωμού. Εγκαινιάζοντας ο Στ. Αλεξίου ήδη από την επίμαχη σολωμική έκδοσή του την τακτική της διαστρέβλωσης των λόγων και των κειμένων των κατά φαντασίαν αντιπάλων του, με επέκρινε, γιατί εγώ μετέφρασα, δήθεν, την έκφραση αυτή ως «ξετύλιγμα

1. Γ. Βελουδής, «Σ' αναζήτηση του χαμένου Σολωμού, *Το Βήμα*, 5.6.1994, Β6 (40)· ανατυπώθηκε στο: Γ. Βελουδής, *Παράταρα. Μελέτες, κριτικές, επιφυλλίδες*, Αθήνα, Δωδώνη, 1995, σσ. 87-90 και 137-139.

2. *Ελληνικά* 49 (1999) 369-372.

της σάλπιγγας». Όταν του αντιπαρατήρησα ότι δεν είχα μεταφράσει «ξετύλιγμα [...]» αλλά «ξεπέταγμα της σάλπιγγας», ο Στ. Αλεξίου μου αντέτεινε ότι «ούτε αυτή η ερμηνεία είναι ορθή» – χωρίς καν να κάνει τον κόπο να ζητήσει συγγνώμη όχι από μένα, αλλ' από τους αναγνώστες του, γιατί τους εξαπάτησε³.

Ο Στ. Αλεξίου εξακολουθεί να υποστηρίζει ότι «scarpata» σημαίνει «παρέκβαση»⁴ – τώρα μάλιστα, εν αμαρτίαις και κατόπιν εορτής, αποδίδει το λάθος του στην Ε. Τσαντσάνογλου, κατηγορώντας με, ταυτόχρονα, ότι αγνώω τη μετάφραση του ίδιου ιταλικού σχεδίασματος του «Κρητικού» από την Τσαντσάνογλου. Αλλά: ο κ. Αλεξίου αποσιωπά, κατά τη συνήθειά του, ότι είχα μεταφράσει ολόκληρο αυτό το σχεδίασμα στο βιβλίο μου για το Σολωμό (1989), διορθώνοντας σ' αυτό και σε δύο άλλα σημεία τη μετάφραση της Τσαντσάνογλου⁵. Διορθώσεις στις μεταφράσεις της Τσαντσάνογλου, παραπέμποντας πάντα σ' αυτήν, έχω κάνει και σε άλλα σημεία του βιβλίου μου. Η αλησμόνητη Τσαντσάνογλου, που, όπως σημειώνει η ίδια στη διατριβή της, δεν ήξερε, τότε τουλάχιστον, καλά ιταλικά, με το ήθος που τη διέκρινε μ' ευχαρίστησε για τις διορθώσεις μου αυτές.

Επαναλαμβάνω λοιπόν: «scarpata» δεν σημαίνει με κανέναν τρόπο «παρέκβαση»· η «παρέκβαση» στα ιταλικά λέγεται «digressione» ή «diversione». Αφού ο κρινόμενος εκδότης του Σολωμού βαριέται και μάλιστα σιχαίνεται τα Λεξικά, για τις σημασίες του ουσιαστικού «scarpata» και του ρήματος «scarpate» (ξεφεύγω/ξεπετάγομαι) κάθε ενδιαφερόμενος συνάδελφος και ενδιαφερόμενος αναγνώστης ας κοιτάξει στο αντίστοιχο λήμμα τα εν χρήσει ιταλοελληνικά Λεξικά, το ελληνοϊταλικό λεξικό του Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici του Palermo και, προπαντός, το πολύτιμο μεγάλο ιστορικό Λεξικό της ιταλικής *Grande dizionario della lingua italiana* του Salvatore Battaglia.

2. Ο στίχος και η στροφή της «Φαρμακωμένης στον Άδη». Είχα παρατηρήσει, σε μια κριτική μου παρέμβαση⁶, ότι ο κ. Αλεξίου, παραβλέποντας ή περιφρονώντας τη φιλολογική ανάγνωση του Σολωμού από τον Πολυλά και τους έγκυρους διαδόχους του ως το Λ. Πολίτη, στην επίμαχη

3. Γ. Βελουδής, «Σολωμός και “σολωμιστές”, ή Κριτική της άκριτης κριτικής», *Ελληνικά* 48 (1998) 333-334.

4. *Ελληνικά*, ό.π. (σημ. 2), 369-371· τα ίδια επαναλαμβάνει, και μάλιστα πιο άτακτα, στο περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, Κ', 4 (Άνοιξη 2000) 347-348.

5. Γ. Βελουδής, *Δ. Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 319.

6. Γ. Βελουδής, «Το ρομαντικό “απόσπασμα” στο Σολωμό», *Η Λέξη*, αρ. 142 (Νοέμ.-Δεκ. 1997), *Αφιέρωμα στο Σολωμό*, σ. 713.

έκδοσή του είχε μετατρέψει, αναιτιολόγητα και επομένως αυθαίρετα, τις τετράστιχες στροφές της «Φαρμακωμένης στον Άδη» σε ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, (επαν)ενώνοντας τους δύο στίχους, έναν τροχαϊκό οκτασύλλαβο κ' έναν τροχαϊκό επτασύλλαβο. Τώρα, στη σπασμωδική του αντίκρουση, ο κρινόμενος ανθολόγος του Σολωμού ρίχνει, και πάλι, τα βάρη και τις δικές του ευθύνες στην Ε. Τσαντσάνογλου, η οποία στη ρηξικέλευθη διατριβή της είχε, πράγματι, εκδώσει τη «Φαρμακωμένη στον Άδη» σε τροχαϊκούς δεκαπεντασύλλαβους.

Όμως: η Ε. Τσαντσάνογλου, όπως και οι άλλοι «αναλυτικοί» εκδότες του Σολωμού, ακολουθούσε και «αντέγραφε», και σ' αυτό το σημείο, πιστά τα σολωμικά «Αυτόγραφα», σύμφωνα με τη βασική φιλολογική εκδοτική αρχή των λεγόμενων «αναλυτικών» εκδόσεων, τις οποίες ο κ. Αλεξίου, όπως έχει δηλώσει ο ίδιος επανειλημμένα, απορρίπτει μετά βδελυγμίας. Γι' αυτόν άλλωστε το λόγο, η Ε. Τσαντσάνογλου εκδίδει, στο τέλος της «αναλυτικής» της έκδοσης, και το «όγδοο στάδιο συνθετικής επεξεργασίας» της «Φαρμακωμένης στον Άδη», δηλαδή τη μορφή του ποιήματος σύμφωνα με την ύστερη (τελική) βούληση του Σολωμού, στην οποία οι – τροχαϊκοί – ψευδο-δεκαπεντασύλλαβοι έχουν, καταφανέστατα, επανασυντεθεί εις τα εξ ων συνετέθησαν: τους – τροχαϊκούς– οκτασύλλαβους και επτασύλλαβους⁷:

*Χρυσά σπίτια, χαιρετώ σας!
Ξάφνου κι' αλαφρά πατώ σας,
καρδιακά σας χαιρετώ.
Πέφτω με το στόμα κάτω,
χρυσά σπίτια του θανάτου,
και το χώμα σας φιλώ.*

Έπειτα: σ' αντίθεση με τον ελεγχόμενο ανθολόγο του Σολωμού, όλοι, και μάλιστα οι εγκυρότεροι, εκδότες του Σολωμού Ι. Πολυλάς και Λ. Πολίτης, που εξέδιδαν επί τη βάσει και με βαθιά γνώση των σολωμικών αυτογράφων, αλλά και των «παλαιογραφικών» συνηθειών της εποχής του Σολωμού, αναγνώρισαν, ορθά, ότι «πίσω» από κάθε τροχαϊκό δεκαπεντασύλλαβο «στίχο» των σολωμικών αυτογράφων «κρύβονταν», στην πραγματικότητα, δύο – τροχαϊκοί– στίχοι: ένας οκτασύλλαβος και ένας επτασύλλαβος.

7. Ε. Τσαντσάνογλου, *Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σσ. 206-207. Οι σχετικές παρατηρήσεις της Τσαντσάνογλου (σ. 66) για τη μετρική της «Φαρμακωμένης στον Άδη» είναι αντιφατικές και, πάντως, αναιρούνται από τη στροφική μορφή του ποιήματος στην όγδοη και τελική γραφή του από το Σολωμού.

Ιδού τί αποφαινεται για τους «μεγαλύτερους» τροχαϊκούς στίχους ένας από τους εγκυρότερους έλληνες «μετρικούς»⁸: «Συχνά γράφονται σε μια σειρά στιχουργικές ενότητες, σα να είναι στίχοι ενιαίοι και οργανικά συνθεμένοι, ενώ, στην ουσία, καθεμιά απ' αυτές είναι δύο στίχοι. Βέβαια το γράψιμο σε μια ή σε δυο σειρές δεν αλλάζει τα πράγματα, αλλά η παράταξη σε μια σειρά δυο στίχων δυσκολεύει καμιά σειρά το μελετητή, προπάντων όταν αυτός είναι πρωτόπειρος· και⁹: «Ενιαίοι, οργανικά συνθεμένοι τροχαϊκοί μεγαλύτεροι από τους δωδεκασύλλαβους [...] δεν υπάρχουν ούτε στην προσωπική ποίηση, μολονότι έγιναν μερικές δοκιμές να πλαστούν».

Είναι γνωστή στους έμπειρους φιλόλογους-νεοελληνιστές – και σ' αυτούς δεν μπορούμε να συγκαταριθμήσουμε τον κ. Αλεξίου – ότι στην εποχή του Σολωμού – αλλά και πολύ παλαιότερα – οι γραφείς χειρογράφων συνήθιζαν να γράφουν, κάποτε, δύο στίχους σε μίαν «αράδα» – άλλωστε απ' αυτήν τη συνήθεια προέκυψε, όπως απέδειξε στη ρηξικέλευθη μελέτη του ο S. Baud-Bovy (1973), ο λεγόμενος «εθνικός» – ιαμβικός – δεκαπεντασύλλαβος¹⁰.

Ενδεικτικότητα και διδακτικότητα στο θέμα αυτό είναι το παράδειγμα του στενού ποιητικού συγγενή του Σολωμού, Γεωργίου Τερτσέτη: Στο χειρόγραφο του ποιήματός του «Το φίλημα» (1833) οι ιαμβικοί δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι ήταν χωρισμένοι σε «ημίστιχα»: ένα – ιαμβικό – οκτασύλλαβο και ένα – ιαμβικό – επτασύλλαβο¹¹. Στη μικρή, ανολοκλήρωτη, μετρική μελέτη του «Σκέψις περί του δεκαπεντασύλλαβου στίχου» (1856) ο Τερτσέτης εκθέτει τις – πρωτοποριακές – απόψεις του, απηχώντας, πιθανότατα, και τις απόψεις των ιταλοθρεμμένων ομοτέχνων του¹², για την υφή και τη σύσταση του λεγόμενου «εθνικού» – ιαμβικού – δεκαπεντασύλλαβου – με συγκεκριμένη αναφορά στο ποίημά του «Κορίνα και Πίνδαρος», που είχε υποβληθεί στον Ποιητικό Διαγωνισμό του 1856¹³: «Πολλοί φρονούν ότι ο ειρημένος στίχος [ο “δημοτικός” δεκαπε-

8. Θρ. Σταύρου, *Νεοελληνική μετρική*, Θεσσαλονίκη 2^η 1974, σ. 85.

9. Θρ. Σταύρου, *ό.π.*, σ. 88.

10. S. Baud-Bovy, «Η επικράτηση του δεκαπεντασύλλαβου στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι», *Ελληνικά* 26 (1973) 301-313, ιδίως 313: «Για μας ο δεκαπεντασύλλαβος προέρχεται από δίστιχο οκτασύλλαβο με καταληκτικόν τον δεύτερο στίχο». Την «ανακάλυψη» αυτή είχε κάνει 130-140 χρόνια πριν από τον Baud-Bovy ο Σολωμός: βλ. Γ. Βελουδής, *Δ. Σολωμός...*, *ό.π.* (σημ. 5), σ. 327.

11. Γ. Τερτσέτης, *Άπαντα*, έκδ. Γ. Βαλέτα, τ. 1, Αθήνα, Πηγή, 1954, σσ. 58 κ.ε. (με τη σημείωση του εκδότη).

12. Όπως, π.χ., ο Α. Λασκαράτος: βλ. Η. Βουτιερίδης, *Νεοελληνική στιχουργική*, Αθήνα, Ι. Δ. Κολλάρος, 1929, σ. 9· και ο Γ. Σπαταλάς, *Η στιχουργική τέχνη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, 1997, σσ. 109 κ.ε. και 217 κ.ε.

13. Γ. Τερτσέτης, *Άπαντα*, *ό.π.* (σημ. 11), σ. 207

ντασύλλαβος: “μούλα χρυσοκαλίγωτη παίρνει το νιο καβάλλα”] σύγκριται από δύο, ο ένας οκτώ συλλαβών, ο άλλος επτά· εκράτησε όμως συνήθεια παρά των γραμματισμένων να τυπώνεται ως ένας, ίσως προς παραγορίαν οπτικής, ότι τάχα αντικατασταίνεται το αρχαίον εξάμετρον. Το ποιημάτιον Κορίννας και Πινδάρου υπεβλήθη εις την επιτροπήν του διαγωνισμού, ο στίχος του δύο δύο. Είτε ένας είναι είτε δύο, απαρασάλευτα το πρώτον ημιστίχιον σύγκριται από οκτώ συλλαβές, το δεύτερον από επτά».

Το ίδιο ισχύει, πολύ περισσότερο, για ποιήματα που είναι γραμμένα σε τροχαϊκό μέτρο: ο φαινομενικά δεκαπεντασύλλαβος στίχος τους (με τονισμένη την τελευταία συλλαβή), όπως το «Όνειρον» (1853) του Τερτσέτη, αποτελείται, στην πραγματικότητα, από δύο αυτοτελείς – τροχαϊκούς – στίχους: έναν οκτασύλλαβο και έναν επτασύλλαβο, όπως ακριβώς στην «Αρραβώνα» (1834) και άλλα ποιήματα του ίδιου ποιητή¹⁴. Ο ίδιος ο Τερτσέτης μας το διευκρινίζει, έμμεσα αλλά σαφέστατα, στη σημείωση που επισυνάπτει στο «Όνειρον» στην πρώτη δημοσίευσή του (1865) – μια διευκρίνιση που μας οδηγεί κατευθείαν στην αφετηρία του ζητήματός μας, το Σολωμό¹⁵: «Αι αρμονίαι [η μετρική] του «Ονείρου» αρμόζουν εις το κάλλος της ποιήσεως του Σολωμού, εις τον «Ύμνον» τουτέστι και εις την «Ωδήν του Βύρωνος». Πραγματικά: στον ίδιο στίχο με τον «Ύμνο εις την Ελευθερίαν» και την «Ωδή εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον», τον τροχαϊκό οκτασύλλαβο και επτασύλλαβο, είναι γραμμένη και η «Φαρμακωμένη στον Άδη» του Σολωμού.

Άλλωστε, το ίδιο το ποιητικό είδος της «Φαρμακωμένης στον Άδη» της επιβάλλει και το στροφικό σύστημα: τετράστιχα από – τροχαϊκούς – οκτασύλλαβους και επτασύλλαβους στίχους: Όπως και ο «Μπάιρον», έτσι και «Η Φαρμακωμένη στον Άδη» είναι ωδή – και μόνο ένας και μετρικά ακατάρτιστος θα μπορούσε να φανταστεί ότι ο Σολωμός ή οποιοσδήποτε άλλος ιταλοθρεμμένος και κλασικοθρεμμένος επτανήσιος ποιητής θα έγραφε ωδές σε ομοιοκατάληκτα δεκαπεντασύλλαβα δίστιχα: Όλες οι «ωδές» που έγραψε ο Σολωμός («Ωδή στη Σελήνη», «Μπάιρον», «Νεκρική ωδή Ι», «Νεκρική ωδή ΙΙ», «Η Φαρμακωμένη στον Άδη») είναι γραμμένες σύμφωνα με το ιταλικό στροφικό-μετρικό σύστημα: στροφές 3-10 στίχων, στίχοι 7-11 συλλαβών.

3. *Ενας «υπέμετρος» στίχος του Σολωμού.* Βαρύτερη είναι η περίπτωση

14. Γ. Τερτσέτης, *Άπαντα*, ό.π. (σημ. 11), σσ. 66 κ.ε. Ο J. Bouchard, *Γεώργιος Τερτσέτης (1800-1843)*, Αθήνα 1970, σσ. 104 κ.ε. τυπώνει τους στίχους της «Αρραβώνας» ενωμένους σ' ένα δεκαπεντασύλλαβο στίχο, αλλά τον χωρίζει με μια κάθετο γραμμή στα εξ'ων συνετέθη: έναν οκτασύλλαβο κ' έναν επτασύλλαβο.

15. Γ. Τερτσέτης, *Άπαντα*, ό.π. (σ. 11), σ. 51.

ση μετρικής ανεπάρκειας του κ. Αλεξίου, επειδή αναφέρεται σ' ένα απλούστερο, στοιχειωδέστατο θα έλεγα, φαινόμενο της σολωμικής – και της νεοελληνικής, γενικότερα – μετρικής: Τον είχα ελέγξει, γιατί από την επίμαχη σολωμική του έκδοση είχε αποκλείσει, επικαλούμενος ψευδοαισθητικά κριτήρια, ένα μεγάλο αριθμό ποιημάτων του Σολωμού από την πρώιμη ζακυνθινή περίοδο της δημιουργίας του, όπως τα: «Εις κόρην η οποία αναθρέφετο μέσα εις μοναστήρι», «Ανθούλα», «Ανάμνησις», «Εις φίλον ψυχορραγούντα», «Το όνειρο», «Ο θάνατος της ορφανής», «Ο θάνατος του βοσκου» κ.ά. Σε μια πρώτη του αμήχανη αντίδραση, ο κρινόμενος είχε δικαιολογηθεί ισχυριζόμενος ότι τα ποιήματα αυτά τα είχε «αποκηρύξει» ο ίδιος ο Σολωμός. Του υπέδειξα, και μάλιστα απέδειξα επί τη βάσει των σχετικών τεκμηρίων, ότι ο Σολωμός δεν είχε «αποκηρύξει» αυτά τα ποιήματά του¹⁶. Τώρα, ο ίδιος ανθολόγος του Σολωμού, σε μια νέα, απονενοημένη, αναδίπλωσή του, προσπαθεί να τα μπαλώσει μετατρέποντας το εκδοτικό του λάθος σε φιλολογική γκάφα¹⁷: Αιτιολογεί τον αποκλεισμό όλων αυτών – πάνω από δέκα – των ποιημάτων από την έκδοσή του, γιατί, λέει, σε ένα απ' αυτά, το «Εις κόρην η οποία αναθρέφετο μέσα εις μοναστήρι», υπάρχει ένας «υπέρμετρος» στίχος – ο εξής:

πως δε θα κάμω να χαθεί, αθώα μου, η παρθενιά σου.

Πίσω απ' αυτήν την παρανοϊκή αιτιολόγηση-δικαιολογία (απορρίπτονται συλλήβδην «αισθητικά» καμιά δεκαριά ποιήματα του σημαντικότερου έλληνα ποιητή, επειδή σ' ένα απ' αυτά ένας στίχος είναι δήθεν «υπέρμετρος»), υποκρύπτεται μια ανατριχιαστική φιλολογική – για την ακρίβεια: μετρική – ανεπάρκεια αυτού του ανθολόγου του Σολωμού: Υπέρμετρος δεν είναι ο στίχος του Σολωμού· υπέρμετρη είναι μόνο η φιλολογική ανεπάρκεια του ανθολόγου του.

Ο επίμαχος στίχος του Σολωμού είναι ένας ορθότατος ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος – αρκεί, βέβαια, να γίνουν οι δύο οφθαλμοφανέστατες συνιζήσεις: τον ξαναγράψω εδώ με τα καθιερωμένα σημεία της συνιζήσης:

πως δε θα κάμω να χαθεί, αθώα, μου, η παρθενιά σου.

Σημαντικότερη όμως σ' αυτό το φιλολογικό ολίσθημα του ελεγχόμενου αυτού παρωχημένης ιδεολογίας «σολωμιστή» είναι η ιστορικοϊδεολογική καταγωγή της φιλολογικής του αυτής ανεπάρκειας: Για «υπέρμετρος δεκαπεντασύλλαβους» είχε κατηγορήσει ήδη το Σολωμό ο Παναγιώτης

16. Γ. Βελουδής, «Σολωμός και σολωμιστές», ό.π. (σημ. 3) 328.

17. *Επτανησιακά Φύλλα*, ό.π. (σημ. 4) 349.

Σούτσος στον διαβόητο λιβελλό του *Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ...* (1853)¹⁸, που συνεξέφραζε τη γενικότερη επίθεση της φαναριώτικης κάστας κατά της ποίησης, της γλώσσας και της μετρικής του Σολωμού και, γενικότερα, κατά του επτανησιακού πολιτισμικού υποδείγματος – μια επίθεση, της οποίας οι πρώτες εκρήξεις είχαν ήδη εκδηλωθεί κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και οι οποίες είχαν φτάσει στον κολοφώνα τους μετά την ίδρυση του Κράτους και καθ' όλη τη διάρκεια της Μοναρχίας του Όθωνα (1830/1833-1862).

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ

ZUR ETYMOLOGIE DES WORTES ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ UND ZUR SEMIOTIK DER PAUSBÄCKIGKEIT

Das griechische Wort *μπουλούκος* (Fem.: *μπουλούκα*) bedeutet «Pausback; Dickerchen»¹ und bezeichnet vornehmlich Kinder, insbesondere Knaben bis etwa zum Pubertätsalter. Wer sich mit der Bevölkerung des südosteuropäischen, aber auch des mediterranen Raums einigermaßen auskennt, dürfte die Bekanntschaft solcher Kinder, welche in Griechenland das «Prädikat» *μπουλούκος* beanspruchen, gemacht haben. Es handelt sich dabei um als wohlgenährt geltende, indes öfters unästhetisch und bis zur Grenze der *adipositas* beleibte Knaben, mitunter Mädchen, die nicht selten und aufgrund ihrer Leibesfülle eine empfindlich eingeschränkte Beweglichkeit hinnehmen und mit stetigen körperlichen Unbehaglichkeiten leben müssen. Auf Erwachsene bezogen gewinnt das Wort einen ironischen bis spöttischen oder karikierenden, bestenfalls liebevoll neckenden Beiklang. Aus dieser sehr subtilen Art des Umgangs miteinander und der daraus herrührenden Etikettierung des «Anderen» sind ursprüngliche Kose- bzw. Spitznamen wie *Μπουλουκάκης*, *Μπουλούκας*, *Μπουλούκης*, oder selbst *Μπουλούκος* zu griechischen Familiennamen² geworden. Seltener kann *μπουλούκος* auch «gut genährter Hund» bedeuten.

18. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, 1985, σσ. 271 και 585 (σημ. στη σ. 271).

1. Siehe D. Demetrakos, *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας*, Band 6, Athen 1956, S. 4790; I. P. Chorikov i M. G. Malev, *Novogrečesko-russkij slovar*, Moskau 1980, S. 538; E. Kriaras, *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας. Γραπτής και προφορικής*, Athen 1995, S. 917.

2. D. E. Tompaides, *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Athen 1990, S. 127; B. E. Bogiatzoglou, *Επώνυμα της Μικρασίας. Τουρκικά και τουρκογενή επώνυμα στην Ελλάδα* [Κριτική - Μελετήματα, 39], Athen 1992, S. 137.

Das etymologische Wörterbuch von N. Andriotes³ und die Wörterbücher seiner zahlreichen Abschreiber⁴ leiten *μπουλούκος* auf dem osmanischen bzw. türkeitürkischen Wort *bolluk* [1. «Weite, Größe»; 2. «reichliches Vorhandensein, Überfluß»; 3. «Blüte, Wohlstand, Prosperität»; 4. «wo alles in Hülle und Fülle vorhanden ist (z.B. Land)»]⁵ ab. Dieser etymologische Versuch ist zweifellos unhaltbar, jedoch dürfte selten eine Wortgleichung so falsch und gleichzeitig so aufschlußreich und kostbar wie diese sein. Sie hilft, den Gedankengang, den N. Andriotes zu seiner Etymologie führte, nachzuvollziehen und darüber hinaus ermöglicht sie die Entstehung der Pausbäckigkeit als gesellschaftliches Phänomen (und Problem) zu erfassen. Es war P. Georgiadis, der meines Wissens als erster auf das Appellativ *bılık* «Fohlen» der osmanischen Mundarten Anatoliens aufmerksam machte, welches er mit Recht als Etymon des Wortes *μπουλούκος* angesehen hat⁶. Da er es aber nicht als seine Aufgabe betrachtet hat, sich auf einer breiteren Basis und detaillierter mit Einzelfragen des Entlehnungsvorgangs auseinanderzusetzen, mußte sein beiläufiger Hinweis gut versteckt und daher leider unberücksichtigt bleiben.

In vielen Sprachen spürt man die Tendenz auf, kleine Kinder mit jungen, niedlichen, gesunden, gut genährten Haus- oder Nutztieren zu vergleichen. In einer bäuerlichen Umgebung, in der die Vertrautheit mit Tieren das Leben entschieden mitprägt, dürfte zu erwarten sein, daß der Übergang eines Tiernamens zu einem Kosewort für Kinder und überhaupt für geliebte Personen, keinen ausgeklügelten, nach Mustern der Rhetorik entstandenen Vergleich, sondern eine allein von Empfindungen gesteuerte spontane Verknüpfung darstellt. Das Deutsche macht dabei keine Ausnahme, bedeutet doch *Wutz* «Schwein, Ferkel» und «kleines Kind»; *Wutzel* «Schwein, Ferkel» und «(kosend für) kleines Kind», «kleiner (behender) Mensch», «Freund(in), Geliebte(r)»⁷. Ähnliche Vergleiche findet man auch im Griechischen. In einem

3. N. P. Andriotes, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Thessalonike³ 1983, S. 222.

4. Zum Beispiel A. Berbeniotes, *Ετυμολογικών λεξικών των ξένων λέξεων εν χρήσει εις την νέαν ελληνικήν*, Athen 1976, S. 94; A. Th. Phloros, *Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό*, Athen 1980, S. 420; K. Miltiades, *Οι τουρκικές λέξεις στην ελληνική μας γλώσσα*, Nicosia 1990, S. 46; E. I. Konstantinou, *Λεξικό των ξένων λέξεων στην ελληνική γλώσσα*, Athen 1992, S. 92.

5. Vgl. K. Steuerwald, *Türkisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden 1972, S. 127.

6. P. Georgiadis, *Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen*, Inaugural-Dissertation [...] der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München, München 1974, S. 124.

7. Jacob und Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 14, II. Abt. Bearbeitet von L. Sütterlin und den Arbeitsstellen des Deutschen Wörterbuches zu Berlin und Göttingen, Leipzig 1960, Sp. 2554 f. Dieselbe semantische Entwicklung weist noch das türkeitürkische Wort *çocuk*

Vers eines Liedes aus Mechaniona an der Propontis wird der Sohn einer angesprochenen Frau mit einem gemästeten Kalb verglichen: κυρά οπόχεις τον υγιό, το μόσχο το θρεμμένο⁸! Natürlich geht es auch im Griechischen nicht immer so gewählt wie im zitierten Vers zu. Es ist eher der zum Kosewort erstarrte, regionale Geltung erlangte Tiername – kein Privat – und kein Familienausdruck mehr –, der bereits innerhalb von festumrissenen Anwendungsbereichen und bekannten Regeln gebraucht wird. Zuweilen begegnet man aus nichtgriechischen Tiernamen entstandenen Kosewörtern, von denen hier zwei Beispiele angeführt werden:

1) Die Konstantinopler Griechen, die das Wort *μπουλούκος* ganz und gar nicht gebrauchen, benützen den Ausdruck *τσομάρι*, wenn sie ein nettes, etwas rundlich geratenes Kleinkind Herzen und ihm Lob spenden wollen. Das Wort ist dem Osmanischen *çomar* «großer, starker Hirtenhund»⁹ entlehnt.

2) Im Pontischen gibt es die Appellative *πουτζή* (Santa, Trapezunt, Chaldia), *πίτζη* (Santa) und deren Ableitungen *πουτζίδιν*, *πουτζιδόπον* und *πουτζίκα* in der Bedeutung «Tochter; junges Mädchen»¹⁰. Sie sind meines Erachtens dem megrelo-lasischen *puži* «Kuh»¹¹ entlehnt, das auch das Etymon der osmanischen mundartlichen Belege *puçi* (Artvin) «bis zu einem Jahr altes Kalb»; *puç(i)* (Artvin, Erzurum) «Zuruf an Kälber»¹² bildet und keinesfalls mit dem georgischen Wort *biçi* «Knabe, Bursche; Diener»¹³ verwechselt werden darf, das ebenfalls in osmanischen Mundarten Nordost-

«Kind» (< «Ferkel») auf; vgl. M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen* [Lexica Societatis Fenno-Ugricae, XVII,1], Helsinki 1969, S. 113.

8. E. A. Mrogkas, *Η Παλιά Μηχανιώνα. Ιστορικά, γλωσσικά και λαογραφικά στοιχεία*, Athen 1964, S. 127. Der Verfasser edierte *ὄπ' ὄχεις*. Hier müßte die Tatsache in Betracht gezogen werden, daß im Osmanischen bzw. Türkeitürkischen das Wort *tosun* sowohl «junger Ochse» als auch figurativ «Held, Mutiger» – wie etwa im Vergleich *tosun gibi* «kräftig und mutig (junger Mann)» – bedeutet. Das Deminutiv davon *tosuncuk* dagegen hat nur noch die Bedeutung «neugeborenes, ungewöhnlich großes Kind» (K. Steuerwald, *A.a.O.* [s. Anm. 5], S. 948).

9. K. Steuerwald, *A.a.O.* (s. Anm. 5), S. 191.

10. A. Papadopoulos, *Ιστορικό λεξικόν της ποντικής διαλέκτου*, Band 2, [Επιτροπή Ποντιακῶν Μελετῶν. Περιοδικῶν Ἀρχείων Πόντου, Παράρτημα 3], Athen 1961, S. 228. Die Etymologie *πουτζή* – *πίτζη* < osm. *kız(in)* [?], die von Ch. Symeonidis, «Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischen Dialekt des Pontos», *Ἀρχείων Πόντου* 31 (1971/72) 19-231 und bes. 153 vorgeschlagen wurde ist mir unverständlich.

11. N. Marr, *Grammatika Ė'anskago (lazskago) jazyka s chrestomatijeju i slovarem* [Materialy po jafetičeskomu jazykoznaniju II], Sankt Peterburg 1910, S. 195, und I. Avcı Bucaklıđı do H. Uzunhasanođlu, *Lazuri-turkuli nenapuna*, Istanbul 1999, S. 381; vgl. noch G. A. Klimov, *Etimologičeskij slovar' kartvel'skich jazykov*, Moskau 1964, S. 192.

12. Siehe, *Türkiye'de halk ağzından söz derleme sözlüğü*, IX [Türk Dil Kurumu yayınları, Sayı: 211/9], Ankara 1977, S. 3482.

13. R. Meckelein, *Georgisch-Deutsches Wörterbuch* [Lehrbücher des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Band XXXII], Berlin - Leipzig 1928, S. 43.

Anatoliens (*biçi* «Knabe, Junge» [Artvin])¹⁴ zu finden ist.

Zu dieser Kategorie von Kosewörtern, entstanden aus Tiernamen, gehört das Lehnwort *μπουλούκος*. Die Wortsippe, aus der es stammt, ist nicht nur in osmanischen, sondern darüber hinaus in aserbajdschanischen Mundarten relativ gut dokumentiert. Aus Anatolien sind die Belege *bılıh* (Kars) «(in der Kindersprache) Kalb»; *bılık* (Erzurum) «Fohlen»; *billık* (Niğde) «Kalb», (Niğde, Adana) «Milchkalb»¹⁵ verzeichnet; in Aserbajdschan dagegen sind die Varianten *bılix* (Zärdab, Şamxor, Tovuz) «Milchkalb», (Gängä) «kleinwüchsiger Mensch»¹⁶ und *bulux* (Borçali) «Milchkalb»¹⁷ bekannt.

Es besteht kein Zweifel, daß das Wort *μπουλούκος* auf einen westtürkischen, besser west-oghusischen Grundtypus **biliq* «*Tierjunges» zurückgeht. Es ist allerdings nicht eindeutig, wessen Tieres Junge dem ursprünglichen Vergleich mit einem gesunden und lebhaften Kind Pate gestanden hat. Da das Wörterbuch der I. P. Chorikov und M. G. Malev zum Wort *μπουλούκος* auch die Bedeutung «gut genährter Hund» (*«otkormlennyj pes»*) angibt, und das Wörterbuch von D. Demetrakos dasselbe Wort «insbesondere auf junge Hunde (Welpen?) bezogen» (*«ιδ[ίως] επί κυναρίων»*) wissen will, und da noch der Beleg *τσομάρι* aus Konstantinopel ebenfalls ursprünglich «Hund» bedeutet, wäre es nicht allzu gewagt, den *Hund* als Ausgangsbasis für die Bedeutungsentwicklung «Tierjunges» > «Kind» beim Übergang des Wortes ins Griechische anzunehmen, auch wenn die Bedeutung «Hund» für **biliq* nicht belegt ist. Ort und Zeit des Entlehnungsprozesses müssen – zumindest für mich – vorläufig unbeantwortet bleiben.

Wie kam aber N. Andriotes zu seiner unrichtigen Etymologie? Man kann getrost davon ausgehen, daß er auf *bolluk* als Etymon von *μπουλούκος* nicht beim Durchblättern eines Wörterbuches gestoßen war. Er wußte, was *bolluk* heißt und kombinierte einfach – wie jeder Grieche es getan hätte – dickliche Kinder mit Wohlstand und Überfluß. Der leitende Gedanke ist recht leicht nachzuvollziehen: nur eine wohlhabende Familie kann es sich leisten, ihren Kindern bei weitem mehr als das nötigste an Nahrung anzubieten. Es dürfte für einen Menschen in Südosteuropa oder am Mittelmeer schwer zu verstehen sein, wieso eine vermögende Familie schlanke Kinder haben kann. Schlankheit dort, wo man reichliches Essen erwartet, kann nichts anderes

14. V. Džangidze, «Anadolu Türk ağzlarında Gürcüce sözler (Türkiye’de halk ağzından söz derleme sazlıgü’ne göre)», *Journal of Turkish Studies* 6 (1982 [1984]) 45-52 und bes. 46f.

15. Wie Anm. 12, Band II, Sn. 663 und 665.

16. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*, Baku 1964, S. 83.

17. *Azərbaycan dilinin gərb qrupu dialekt və şivələri*, I., gild, Baku 1967, S. 201.

bedeuten als angegriffene Gesundheit, Kräfteverfall, Krankheit¹⁸. Schlanke Kinder mit reichem Zuhause werfen Fragen auf und tragen zur Bildung einer der denkbar schlimmsten Sorgen: der «*Was werden die Leute sagen*»-Sorge bei¹⁹.

Sozialanthropologische Untersuchungen haben ergeben, daß in Gesellschaften, in denen auseinanderklaffende soziale Schichten vorhanden sind, die Ernährung bzw. ihre positiven oder negativen Folgen, im Hinblick auf eine Zugehörigkeit zu einer dieser Schichten eine außerordentlich große Rolle spielt. Angehörige der «oberen» Schichten können durch die Auswirkungen ihrer reichlichen Nahrungsaufnahme, das heißt, durch ihre leibliche Fülle imponieren, während dies Angehörigen «unterer» Schichten versagt bleibt²⁰. Die Polarität zwischen dem sozialen «Oben» und dem sozialen «Unten» manifestiert sich im Bereich der Ernährung fast formelhaft: der Abfolge *Obere Schicht: Nahrung über dem Genüge: Fülligkeit* entspricht, allerdings mit negativen Vorzeichen, *Untere Schicht: Nahrung unter dem Genüge: Magerkeit*. Mit anderen Worten kann der körperliche Umfang innerhalb einer sozialen Stratifikation durchaus als Indikator der finanziellen Lage einer Familie bemessen an ihrem Konsum von Lebensmitteln dienen²¹.

18. Man vergleiche die Bedeutungsabwandlung des althebräischen Wortes *bāri* '«dick(leibig)», das ab dem Zeitalter der Mischna bis heute nur noch «gesund» bedeutet; siehe Fr. Werner, *Die Wortbildung der hebräischen Adjektiva*, Wiesbaden 1983, Sn. 132 und 149, Anm. 19.

19. Was ein widererwarten «Nicht-Dicksein» für Sorgen, ja für argen Familienstreit mit sich bringen kann, zeigt ein Musterbeispiel aus der tunesischen Insel Djerba aus der Mitte der sechziger Jahre. Auf der Insel soll der «Brauch» herrschen, wonach künftige Bräute einer Verschönerungsbehandlung unterzogen werden, indem sie in ein unterirdisches Verlies (?) gesperrt, ihre Haut durch Salbung mit Tonerde gebleicht und sie mit Nudelgerichten regelrecht *gemästet* werden. Eine junge, progressiv denkende Lehrerin, welche sich diesem sie entwürdigenden und ihren Körper entstellenden «Brauch» vehement widersetzte und obwohl ihr Bräutigam auf ihrer Seite stand, konnte nur noch durch einen Polizeieinsatz befreit werden. Der fragwürdigen Bräuchen und Schönheitsidealen treue Brautvater, der seinen Standpunkt keineswegs änderte, geschweige denn aufgab, argumentierte, es würde Gott mißfallen, wenn man Gerüchte herumtragen würde, seine Tochter wäre im väterlichen Haus *schlecht ernährt* worden! Den Vorfall beschrieb W. Freund, *Die Djerbi in Tunesien. Soziologische Analyse einer nordafrikanischen Minderheit* [Kölner Beiträge zur Sozialforschung und angewandten Soziologie, Band 11], Meisenheim am Glan 1970, S. 85.

20. Darüber s. P. J. Brown & M. Konner, «An Anthropological Perspective on Obesity», in: R. J. Wurtman & J. J. Wurtman (eds.), *Human Obesity* [Annals of the New York Academy of Sciences, 499], New York 1987, Sn. 29-46 und die dort angegebene Bibliographie. Ergebnisse anthropologischer Forschung zum Phänomen der Dickleibigkeit findet man im sehr lesenswerten Artikel von R. Degen, «Tüchtige Bäuche. Anthropologische Grundlagen der Fettsucht», in: *Neue Zürcher Zeitung*, Fernausgabe Nr. 302 von 28.12.1988, 35. Man vergleiche noch den Artikel von P. Heine, «Middle Eastern Food. The Anthropological Perspective», in: M. Marin & D. Waines (eds.), *La alimentación en las culturas islámicas*, Madrid 1994, Sn. 159-167.

21. Auf dieses Ideal der körperlichen Fülle geht die Bildung des jüdisch-romaniotischen Frauennamens '*istrungjl*', das heißt *ἰστρογγύλα*, (wohl kaum *ἰστρογγύλω*) «die Rund(lich)e»

Es dürfte daher mehr als eine Vermutung sein, daß die Dickerchen eher eigennützig gemästet, denn liebevoll genährt werden. Die elterliche Pflicht, die Kinder mit ausreichend Nahrung zu versorgen ist gepaart mit dem Wunsch, den Kindern darüber hinaus zu einer körperlichen Fülle zu verhelfen, die dann für jeden sicht- und deutbar zur besseren sozialen Einstufung der Familie zur Schau getragen wird. Von der Stillung des Hungers als einem Grundbedürfnis des Menschen ausgehend, steht in einem typischen Agrarland, in dem man weiß, was schlechte Ernte und Hungersnot bedeuten, der Reichtum an Nahrungsmitteln, der gefüllte Vorratskeller an der Spitze überlieferter Dringlichkeiten und bleibt ein ebenfalls überliefertes und beständiges Statussymbol²². Dem schlimmen Ruf, unterbemittelt zu sein und deswegen auf den untersten Sprossen der sozialen Leiter zu stehen, kann man offensichtlich durch angeblich wohlgenährte Kinder entgegenwirken. Das hieße aber folgerichtig, und das klingt fast wie eine Definition, daß ein *μπουλούκος* oder eine *μπουλούκα* Kinder sind, welche allein durch ihr Aussehen eine Aussage über das Überangebot ihrer Mahlzeiten zu Hause machen, daß ihr leiblicher Umfang als *Zeichen* für die Prosperität der Familie gedeutet werden muß.

München

DIMITRI THEODORIDIS

zurück; vgl. L. Zunz, *Namen der Juden. Eine geschichtliche Untersuchung* < berichtigt und vermehrt >, in: Desselben, *Gesammelte Schriften*, 2. Band, Berlin 1876, Sn. 1-82 und spez. auf S. 55. Der Name darf nicht überraschen, denn er hat tanachische Entsprechungen; vgl. *Kāzbī*, («Tochter eines midjanitischen Fürsten») bedeutet «die Üppige» und *Mirjām* («Mosches Schwester, die Prophetin») – wenn der Name nicht dem ägyptischen *mrj / mrj.t* «Geliebter / Geliebte» entlehnt sein sollte – bedeutet «wohlbeleibt»; darüber s. J. J. Stamm, «Hebräische Frauennamen», in: *Hebräische Wortforschung. Festschrift zum 80. Geburtstag von Walter Baumgartner* [Supplements to Vetus Testamentum, XVI], Leiden 1967, Sn. 301-339 und bes. Sn. 324 und 333, wiedergedruckt bei J. J. Stamm, *Beiträge zur hebräischen und altorientalischen Namenkunde*. Zu seinem 70. Geburtstag herausgegeben von E. Jenni und M. A. Klopfenstein [Orbis Biblicus et Orientalis 30], Freiburg (Schweiz) - Göttingen 1980, Sn. 97-135 und bes. Sn. 120 und 129.

22. Für eine ähnliche Beurteilung einer ernährungsbezogenen Lebensweise s. A. Matthaiou, *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane. Des réglementations au discours normatif* [Studien zur Geschichte Südosteuropas, Band 14], Frankfurt a.M. [u.a.] 1997, S. 210.